

SÖZLÜK, SÖZCÜK ANLAMI VE ÖĞRENME ÜZERİNE

Adnan KARADÜZ*

ÖZET

Sözlükler, her dilin söz varlığının temel kaynaklarıdır. Bir dilin söz varlığı sözcükler, deyimler, terimler, atasözleri, kalıplaşmış sözler, mecazlar ve yan anlamlar gibi güçlü ve zengin bir kavram dünyasından oluşmaktadır. Söz varlığının niteliğinin zengin olması, dilin kullanım sürecinde ortaya çıkmaktadır. Kullanıldıkça dilde deyimler, mecazlar, yan anlamlar, argo, lehçe, ağız gibi öğeler ortaya çıkmaktadır. Dilin anlam dünyasında oluşan bu zengin karışım da sözlüklere taşınmaktadır. Toplumun duygu ve düşünce dünyasını yansıtan bu zengin karışıma göre sözlükler oluşturulur. Deyim sözlükleri, terim sözlükleri, lehçe sözlükleri, kavram sözlükleri gibi...

Sözlüklerin oluşturulmasında dil biliminin bir alt dalı olan sözlük biliminden (lexicologie), yararlanır. Sözlükler oluşturulurken sözcüklerin kökeni, anlamı, türü, hangi bağlamda kullanıldığı gibi birçok özellikler dikkate alınır. Sözcüklerdeki çok anlamlılık sözlüklerin oluşturulmasında en çok dikkate alınması gereken hususlardan birisidir. Sözcüklerin temel anlamının yanında kazandığı yan anlamlar, mecazlar, deyimleşmeler dilin kavram dünyasını yansıtır. Dilin zenginliğini yansıtan bu durumun sunulmasında uygun bağlamların oluşturulması gerekir. Bu bağlamların oluşturulmasında edebi metinlerden örnekler alınarak dilin estetik ve kültürel bir öge olduğu sezdirilir.

Sözlüklerin temel işlevinden birisi de öğrenme öğretme araçları olmalarıdır. Sözcüklerin anlamının açıklanışında kullanılan ifadeler, anlatım biçimleri öğrenmeyi etkiler. Özellikle okul sözlükleriyle iki dilli

---

*Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, akaraduz@erciyesedu.tr

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

---

sözlüklerde sözcüklerin anlamının açıklanışında kullanılan anlatım biçimleri ve teknikleri öğrenmeyi etkiler.

Anahtar Kelimeler: Sözlük, sözcük anlamı, çok anlamlılık, öğrenme.

ABOUT DICTIONARY, WORD MEANING, AND LEARNING

ABSTRACT

Dictionaries are basic resources of vocabulary of a language. Vocabulary of a language is made up of rich concepts such as words, idioms, terms, proverbs, stereotyped words, metaphors, and connotations. Rich quality of the vocabulary appears with the use of the language. Elements, such as terms, idioms, metaphors, connotations, dialects, and accents come up through the process of language use. Dictionaries (i.e. dictionary of idioms, dictionary of dialects) are prepared pursuant to this rich composition developed in the world of meanings of a language.

Lexicology, which is a sub-branch of linguistics, is interested in development of dictionaries. Many parameters such as origin, meaning, type of a word are considered while preparation of dictionaries. Polysemy is one of the most important points to be considered during development dictionaries. Basic meaning of a word, together with its idioms, connotations, and metaphors has reflections from the conceptual world of a language. Appropriate contexts should be composed to present richness of this world. Samples from literature may be used in composing these contexts.

One of main functions of dictionaries is their usage as a teaching-learning material. Statements used for explanation of meanings of words, especially in school and bilingual dictionaries, have effects on learning.

Key Words: Dictionary, word, meaning, polysemy, learning.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

Sözlükler bir dilin söz varlığının yer aldığı, düşünce ve kültür birikiminin araçları olan temel eserlerdir. Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde "sözlük" sözcüğü şu ifadelerle tanımlanmaktadır: "Bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelime ve deyimlerini alfabe sırasına göre alarak tanımlarını yapan, açıklayan, başka dillerdeki karşılıklarını veren eser." (TDK, 2005, 1806). Aksan ise "sözlük" kavramını, "Bir dilin (ya da birden çok dilin) sözvarlığını, söyleyiş biçimleriyle, yazımlarıyla veren, bağımsız biçimbirimleri temel alarak bunların, başka öğelerle kurdukları söz öğeleriyle birlikte anlamlarını, değişik kullanımlarını gösteren bir sözvarlığı kitabı..." (Aksan, 1996, 77) olarak tanımlar.

Sözlükler, dilin düşünce, duygu ve kültür ikliminin birimleri olan söz varlığını barındıran eserlerdir. Söz varlığı dendiğinde ise sözcükler, deyimler, terimler, atasözleri, kalıplaşmış sözler, mecazlar ve yan anlamlar gibi güçlü ve zengin bir anlam dünyası akla gelir. Aksan, söz varlığı kavramı içinde şu öğelerin bulunduğunu ifade eder: "Bir dilin söz varlığı denince, yalnızca, o dilin sözcüklerini değil, deyimlerin, kalıp sözlerin, kalıplaşmış sözlerin, atasözlerinin, terimlerin ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bütünü anlıyoruz." (Aksan, 1996; 7). Dilin söz varlığının çok boyutlu ve zengin olması birçok sözlük türünün var olabileceği anlamına gelir. Dilin gelişim sürecinde söz varlığında meydana gelen değişimler, bu alanda yapılan araştırmaları gerekli kılar. Sözlük bilimi araştırmaları dilin gelişim sürecinde bir ihtiyaç olarak ortaya çıkan araştırma alanlarından biridir, dildeki gelişmeler ve değişimler beraberinde sözlük bilimi araştırmaları getirir. Bu durum kültürün en önemli aracı olan dilin öğretilmesi yaşatılması hem kültürel hem de eğitsel bir zorunluluktur.

Sözlükler oluşturulurken söz varlığına ait öğelerin bazı özelliklerinin (tür, köken gibi...) yanı sıra çok anlamlılık üzerinde de ayrıntılı bir şekilde durulur. "Sözlükler, dilin temel kitaplarıdır. Bu temel kitaplarda, dilde geçen bütün söz varlığına yer verilir, onların tanımları yapılır, okunuşları, yazılışları, vurguları, hangi dilden oldukları, dil bilgisindeki yerleri gösterilir. Uzak ve yakın, gerçek ve mecaz bütün anlamları örnekleriyle ortaya konur. Kimi zaman kökenleri hakkında bilgi verilir." (Böler, 2006, 102). "Öte yandan özellikle son yıllarda hazırlanan sözlükler anlam açıklamaları yanında kullanım bilgileri, dil bilgisi özetleri, de vermekte, böylece ansiklopedik bir dil kullanım kılavuzu niteliğini de üstlenmiş görünmektedir. Sözlükler baştan sona okunan yapıtlar olmamakla birlikte, dille birlikte gelen toplumsal değerleri kuşaktan kuşağa

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

aktarmak gibi kültürel ve toplumsal bir işlevi de yerine getirmektedir.” (Kocaman, 1998, 111).

Dilin temel söz varlığının yer aldığı sözlükler, milletlerin kültür, duygu ve düşünce belleğinin yazılı kaynağıdır. Bu temel eserler kültür, edebiyat ve eğitim açısından oldukça önem taşırlar. Bu özellikleri dolayısıyla sözlüklerin, bilimsel ölçütlere göre ve insanların öğrenme ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde düzenlenmesi gerekir. Bu ihtiyaçlar edebi, eğitsel, kültürel oluşuna göre farklılık arz edebilir. Amaç ve öğrenme ihtiyaçlarındaki farklılıklar sözlüklerin hazırlanmasında dikkat edilecek temel ilkeler arasında yer almalıdır. “Sözlükçülük geleneği içinde doğaldır ki sözlük hazırlama konusunda birtakım ölçütler ve yöntemler geliştirilmiş, iyi bir sözlüğün nitelikleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Diğer ilkeler bir yana bırakılırsa, günümüzde sözlük hazırlama konusunda özellikle *amacın saptanması* üzerinde durulmaktadır. Bugün farklı amaçlar doğrultusunda hazırlanan farklı sözlük türlerinin varlığı söz konusudur? Hangi türde olursa olsun sözlük, amacın belirginleştirilmişinden, madde başlarının düzenlenmesine ve tanımların verilmesiyle madde başı için temel anlam ve ilgili yan anlamların kullanım sıklığına göre sıralanışına kadar daha pek çok konuda özenli, ilkeli ve yöntemli bir çalışmayı gerektirmektedir.” (Uzun, 1999, 7).

Kültür ve dilin girdiği değişim süreci, kültürler arası ilişkiler, dilin kendi iç yapısındaki değişimler, ayrışmalar, çeşitlilikler, dil bilgisi insanların öğrenme ve öğretme ihtiyaçları, farklı sözlük türlerinin yapılmasını gerektirir. Dilin tarihi değişim süreci içinde meydana gelen değişimler lehçe bilimi sözlüklerini, kültürler arası ilişkiler çok dilli sözlükleri; toplumun sosyal katmanlarında dilin kullanım farklılığı argo sözlüklerini oluşturmayı gerektirir.

Doğan Aksan, sözlükleri şu şekilde gruplandırmıştır:

1. Bir ya da birden çok dilin sözvarlığını işleme bakımından:

- a. Tek dilli
- b. Çok dilli sözlükler

2. Abece sırasının temel alınıp alınmamış olmasına göre:

- a. Abecesel sözlükler
- b. Kavram (ya da kavram alanı) sözlükleri

3. Ele alınan söz varlığının niteliğine göre:

- a. Genel sözlükler (ortak dil, yazı dili sözlükleri, ansiklopedik sözlükler)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

-
- b. Lehçe bilimi sözlükleri
  - c. Eşanlamlı, eşadlı, ters anlamlı öğeler sözlükleri
  - ç. Yabancı öğeler sözlükleri
  - d. Tarihsel sözlükler
  - e. Köken bilgisi sözlükleri
  - f. Uzmanlık alanı sözlükleri (terim sözlükleri)
  - g. Argo sözlükleri
  - h. Deyim ve atasözü sözlükleri
  - ı. Anlatım bilim sözlükleri
  - i. Sanatçı ve metin sözlükleri
  - j. Yanlış yerleşmiş öge sözlükleri
  - k. Tersine sözlükler ve başka sözlük türleri (Aksan, 1998, 75-76)

Sözlüklerin hazırlanmasında sözlük biliminden yararlanılır ve sözlük bilimi uygulamaları dil biliminin bir alanı olarak kabul edilir. Sözlük bilim, bir dildeki sözlüksel birimleri, başka bir deyişle, anlam birimlerin sözlük birim niteliği taşıyanlarıyla dil bilimsel olmayan ve sözlük birimler gibi işlem gören çeşitli birleşimleri dil bilim yöntemleriyle inceleyen, bu arada sözlük yapımının kuramsal yanlarını da ele alan bir dil bilim dalıdır.” (Kıran, 2006, 242). Bo Svensen (1993), sözlük bilimini şöyle tanımlar: “Sözlük bilimi bir ya da daha çok dildeki söz varlığında ve sözcük birleşimindeki birimleri gözleme, derleme, seçme ve betimleme ile uğraşan uygulamalı dil bilimi adıdır.” (Kocaman, 1998, 111).

“*Sözlük bilimi* (lexicologie), genel ayırımında dil biliminin bir bölümüdür. Anlamlı birimlerin (monèmes) ve birim birleşmelerinin bilimidir, kelimeler bu bilim dalı içinde ait olduğu kültürün bir elementi olarak da değerlendirilir. Sözlük bilimi kelime anlam bilimini ve biçim bilimini (morphologie) içine alır. Bu dal, sözlük yapımıyla ilgilenen sözlük bilgisinden (lexicographie) ayrılır. Sözlük biliminde, kelimelerin ifade ettiği nesne ile ilgili anlamları (référentiel) ele alınır. Ayrıca bir kelimenin seçme ve yerleştirme eksenlerinde kazandığı "değer"leri tespit edilir. Sözlük bilimi, kelimenin metinde kazandığı "değer"leri tespit etmek için kelime alanları ve anlam alanları incelemelerinden yararlanmaktadır. Alan incelemeleri, kelimenin anlamının tespitinde oldukça verimli sonuçlar vermektedir.” (Filizok, <http://www.ege-edebiyat.org/docs/494.pdf>).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

Sözlük bilimi uygulamalı dil biliminin bir alt alanı olarak kabul edilse de sözlüklerin hazırlanmasında dil biliminden yeterince yararlanılıp yararlanılmadığı tartışma konusudur. “Sözlükler ile dil bilimi, dolayısıyla sözlükçüler ile dil bilimciler arasında doğal bir bağ bulunmasına karşın, bu iki alanın birbiriyle yeterince etkileşim içinde olmadığı da bilinen bir gerçektir. Bu yalnızca Türkçe üzerinde değil, başta İngilizce olmak üzere diğer diller üzerinde de böyledir.” (Uzun, 2003, 281) İnsanların öğrenme alışkanlıklarının beklentilerinin, davranışlarının değişmesi öğrenme ihtiyaçlarının sürekli çeşitlilik arz etmesi sözlüklerin hazırlanmasında sadece sözlük biliminden değil, anlam bilimden, eğitim biliminden yararlanılmasını lüzumlu kılar. Özellikle eğitim kurumları için hazırlanan sözlüklerde eğitimi bilimlerinden yararlanılması gerekir. Kocaman’a (1998) göre günümüzde sözlük hazırlama, dil bilim yanında, bilgisayar dil bilimi, budun bilim, tarih ve felsefe gibi alanların kavşağında bir uğraş olmuştur.

Sözcük ve Anlam

Sözcükler dilde çeşitli bağlamlarda kullanılarak anlam kazandıklarından sözcüklerdeki çok anlamlılık bağlamlara göre oluşmaktadır. Önce temel anlamı olan bir sözcük dilin tarihî gelişim sürecinde farklı durumlarda kullanılarak yeni yeni anlamlar oluşmaktadır. Sözlüklerin hazırlanmasının temel hedeflerden birisi de dilde oluşan bu çok anlamlılığın tespit edilip yaşatılmaya çalışılmasıdır. Sözcüklerdeki çok anlamlılık dilin kullanım sürecinde oluşur ve toplumda ortak bir anlam değeri kazanan her sözcük, bütün anlamlarıyla sözlükte gösterilir. Çok anlamlılığın oluşumuyla ilgili olarak Aksan, “Başlangıçta tek bir kavramın simgesi olan gösterge, genellikle kolay ve etkili anlatım eğilimiyle, aktarmalarla ve kullanım sıklığının artmasıyla her dilde, ilişkili yeni kavramlarla da anlatır duruma gelmesidir.” (Aksan, 2006, 70) ifadeleriyle çok anlamlılığın oluşmasını açıklar. Başlangıçta tek bir anlam olarak adlandırılan temel anlama sonradan eklenen yan anlamlar dilde kavram dünyasının gelişmesi, zenginleşmesi demektir.

Dilin sözcüklerinin tek başına ayrı öğelermiş gibi düşünülmesi mümkün değildir. Her sözcük kullanıma yöneliktir ve kullanıldığı bağlam içinde anlam kazanır. Sözcükler farklı bağlamlarda yeni anlamlar kazandıklarından hem sözlüklerin hazırlanmasında hem de sözcüklerin öğretilmesinde bağlamların verilmesi öğrenmeyi kolaylaştırır. “Ulmann’ın (1962) belirttiği gibi eğer sözcükler bağlam dışında var olmasaydı bir sözlük yazılamazdı. Biz bu bakımdan anlamın türlerinin de göz önünde tutulup uzlaşımalsal bir birim olarak sözcük anlamından söz edebileceği kanısındayız.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

Wittgenstein, “Philosophical Investigations” adlı tanınmış yapıtında (1953) “Sözcüğün anlamı onun dil içindeki kullanımudur.” der. Aynı görüşü paylaşan ve anlamın değil, kullanımın var olduğunu ileri süren bilginler de vardır. Firth, bir ögenin anlamını, öteki birimlerle kurduğu ilişkilerle oluşturduğu örgüyle çerçevelemektedir. (Aksan, 2006, 46) Dolayısıyla dilin kullanılarak işlenmesi, çok anlamlılığın sözlüklerin hazırlanmasına vesile olur.

“Hangi dilde olursa olsun bir sözlüğü karıştıracak olursak onun içinde yer alan sözcüklerin pek çoğuna birden fazla anlam verildiğini bu anlamların numaralanarak açıklandığını görürüz. Çok anlamlılık denilen bu durum kimi bilginlere göre evrensel boyutludur dilin temel niteliklerinden birini sergiler. TDK tarafından hazırlanan Türkçe Sözlük’te sözcüklere ait birçok anlam madde başlığı altında sırasıyla verilmektedir. Türkçe’de “almak” sözcüğünün 40, “gelmek” sözcüğünün otuz, “çekmek” otuz, “vermek” yirmi kadar anlamı vardır.” Yüzyıllar boyunca oluşan bu çok anlamlılığın korunması ve öğretilmesindeki işlevleri bakımından sözlükler temel eser durumundadırlar.

Sözcüklerin çok anlamlılığı bağlam adı verilen sözcükler arası ilişkiden doğar. “Göstergeler hemen her zaman, içinde geçtikleri tamlamalar, tümceler ve sözcüklerde, öteki sözcüklerle oluşturdukları bütünle anlam kazanır ve belli bir kavramı eksiksiz yansıtır.” (Aksan, 2006, 75) Bu anlamlı birimlerin bağlam içinde kazandığı anlamı temsil eden örneklerin niteliği öğrenmenin doğruluğuna ve kalıcılığına etki eder. Anlamı açıklanan her bir sözcüğü temsil eden bağlamın cümle düzeyinde veya başka düzeylerde doğru verilmesi sözlüklerde anlamın doğru ve net anlaşılmasını sağlar. Bundan yüzyıllar önce Kaşgarlı Mahmut her bir sözcüğün anlamını uygun bağlamlarda hem de çok farklı metin türleriyle örneklendirmiştir. “Kaşgarlı Mahmut, hemen her dilseverce bilindiği gibi döneminin Türk lehçelerine ait söz varlığını ağız/lehçe, anlam bilimi özelliklerini dikkate alarak geçtikleri bağlamı gösteren cümlelerle, şiir parçalarıyla oluşturmuştur.” (Ölmez, 1994, 88). Sözcüklerin anlamlarının verildiği bağlamların yanı sıra metinlerin niteliği ve türü de kültürle birlikte dilin öğretilmesi, yaşatılması bakımından önemlidir.

Sözlüklerde yer alan örnekler dilin doğru kullanılmasına da örnek teşkil eder. “Hatta, birçok sözlük edebî eserlerden seçilmiş olan örnek cümlelere ve ayrıca atasözlerine de yer vererek dili güzel kullanma yolunda kılavuzluk da yapmaktadır. (Böler, 2006, 102) Türk Dil Kurumu’nca hazırlanan Türkçe Sözlük’te de her sözcüğün anlamını karşılayacak bağlamlar oluşturulur ve edebiyatımızın değerli yazar ve şairlerinin metinlerinden örnekler kullanılarak edebi estetik

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

kaygılar göz ardı edilmez. Anonim nitelikteki ögeler olan atasözleri ve deyimler ise uygun madde başlıkları altında verilir.

Bu duruma Türkçe Sözlük'ten örnekler,

TDK sözlüğünde *kalmak* sözcüğünün yirmi farklı anlamı verilmiştir.

Kalmak:

1. *Oturmak, yaşamak, eğlenmek. "Tam beş sene benimle beraber kaldı." (S Faik Abasıyanık)*
2. *Geriye atılmak, ertelenmek. "Mahkeme ayın on altısına kaldı." (S. Faik. Abasıyanık)*
3. *Sınıfta kalmak. Çocukların içinde kanlılar da var geçenler de. (TDK, 2005, 1048)*

Almak sözcüğünün de farklı bağlamlarda kırk kadar anlamına yer verilmiştir.

Almak:

1. *Bir şeyi elle veya başka bir araçla tutarak bulunduğu yerden ayırmak, kaldırmak. "Sağ elinin çevik bir hareketiyle başındaki tülbendi çekip aldı." Necati Cumali.*
2. *Bir şeyi veya bir kimseyi bulunduğu yerden ayırmak. Çocuğu okuldan aldı.*

Cümlesinde yan anlamı temsil eden örnekler doğru bağlamlarda sunulmuştur. Bu örneklerde yazar ve şairlere ait örneklerin yanında herhangi bir yazara ait olmayan günlük hayatta kullanılan bildik cümle yapılarına da yer verilmiştir.

Sözlüklerin hazırlanmasında dilin anlamlı birimlerinin taşıdığı anlamlar uygun bağlamlarda sunularak anlamın doğru anlaşılması hedeflenir. Sözcüklerin anlamına uygun bağlamın edebi nitelikteki çeşitli metin türleriyle verilmesi dilin edebi ve estetik yanının sözlükler aracılığıyla da yaşatılması anlamına gelir. Sözlükleri, dilin öğrenilmesinde işlevi olan temel öğrenme ve öğretme kaynakları olarak kabul etmek gerekir.

Sözcüklerin taşıdığı zengin anlamlar, bilimsel bir yaklaşım ortaya konarak yeterince metin taraması yapıldıktan sonra bir araya getirilmesi gerekir. Dilin söz varlığının süreç içinde kazandığı çok anlamlılık, milletin duygu ve düşünce dünyasının bir ögesi olduğundan her kayıp sözcük milletin hafıza kaybı anlamına gelir. Sözlükler milletlerin belleğini güçlü ve zinde kılan eserlerdir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

Dilin söz varlığı içinde yer alan birimler, o dili konuşan insanlar için duygusal bir anlama sahiptir. Sözcükler, deyimler, atasözleri milletlerin kültür ikliminin ortak sesleri olduğundan farklı söz varlığına yönelik hazırlanan her bir sözlüğün, soyut kültürün temel eseri olduğunu dikkate almak gerekir.

Kavramların duygu değeri dilin varlığı açısından oldukça önem taşır. Dil ve kültürdeki ortak duyuş ve düşünüş kavramların sahip olduğu duygu değerleri ve çağrışımlarla yakından ilgilidir. Bu ortak duyuş ve düşünüşün taşıyıcıları olan sözlüklerin kavram dünyasının içeriği öğretilmesi oldukça önemlidir. “Her dilde kimi sözcükler o dili konuşan bireylerde bir takım tasarımların yanı sıra duygulandırıcı öğeler de taşır. Connotation terimiyle değinilen bu öğeleri duygu değeri adıyla anmayı düşünmeye uygun buluyoruz. Duygu değerini kimi araştırmacılar emotional meaning (Lyons, 1972) adı altında ele alırlar. Hofmann, bu terimi etkileyici içerik diye adlandırır.” (Aksan, 1998, 56)

Dilin söz varlığı, insan düşünce ve duygularının derinliğinden çıkmış toplumsal etkileşiminin varlığı olarak değerini korumuş bir öze sahiptir. İnsanlar ana dillerini öğrenirken o dile ait değerleri, duyguları duymak, hissetmek ve yaşamak isterler. Bu bakımdan sözlüklerin hazırlanmasında en güzel metinlerden anlamı en doğru temsil eden edebi örneklerin seçilmesi, öğrenenlerin kendi dillerine yönelik estetik zevk kazanmaları, açısından önemlidir.

Öğrenme ve öğretmenin temel araçları olan okul sözlüklerinde madde başlarının açıklanmasında kullanılan kavramlarla örnek cümlelerde yer verilen kavramların duygu değerinin öğrencilerin öğrenmeleri üzerinde etkisi vardır. Öğrenciler bir sözcüğün anlamını daha iyi kavramak için o anlamı destekleyecek kendi duygu ve düşünce dünyalarına yönelik sözler, ifadeler okuma ihtiyacındadırlar. Nasıl ki yetişkinler kendi duygu ve düşünce düzeylerine uygun kavramlarla öğrenmelerini gerçekleştiriyorlarsa öğrenciler de kendi düzeylerine uygun kavramlarla öğrenmekten zevk alır ve kolay öğrenirler. İlk ve orta öğretime yönelik sözlükler ne yazık ki böyle bir yaklaşımdan yola çıkılarak hazırlanmamıştır. Gerek Türk Dil Kurumu sözlüğünde gerekse diğer sözlüklerde okul sözlüklerinde sadece sözcük sayısı düşürülerek çocukların öğrenme seviye ve ihtiyaçları dikkate alınmıştır. Bu amaçla hazırlanan sözlüklerde sözcüklerin sadece anlamı verilmiş bu anlamı destekleyecek örnek cümlelere yer verilmemiştir. Dolayısıyla çocukların sözcüğün anlamını bir örnek üzerinde görerek öğrenmesi mümkün olamamaktadır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

TDK İlköğretim Okulları İçin Türkçe Sözlük'ten örnekler:

Kalmak:

1. *Olduğu yeri ve durumu sürdürmek korumak,*
2. *Konaklamak, geceleme,*
3. *Sınıfı geçememek. (TDK, 2005, 314)*

...

Örneklere görüldüğü gibi sözcük anlamı verilmiş, sözcük anlamını somutlaştırıp destekleyecek örnek cümle veya ifadelere yer verilmemiştir. Bu durum birçok başka sözlüklerde de vardır.

Oysaki çocuklara yönelik hazırlanan sözlüklerde her yaş ve dönemin sözcük ihtiyacı; onların öğrenmelerini destekleyecek kavramlardan oluşan cümleler, ibareler örnek olarak kullanılmalıdır. Okul sözlükleri sözcük seçiminde söz varlığı düzeyi ve ihtiyacı tespiti yapıldıktan düzenlenmeli, madde başı olan sözcüklerin anlamının örneklerle somutlaştırılmasında da çocukların duyu dünyası, ilgileri, bilgi birikimleri dikkate alınmalıdır.

Kavramların duyu değerinin yanı sıra çeşitli çağrışımları, öğrenme ve öğretmede etkilidir. Ülgen'e göre (1998), insanlar kavramları öğrenirken kavramlar arasında ilişkiler kurarak öğrenirler ve kavramlar arası ilişkiler insan düşüncesinin temelini oluşturur. İnsanlar, zihinlerinde bir tasarım alanına veya çağrışım alanına sahip olduklarından öğrenmeye yönelik hazırlanan materyallerde kavramlar arası ilişkilerin varlığı, kavramlar arası çağrışımların dikkate alınması gerekir. "İnsan beyninin niteliklerinden biri onda yer alan kavramların dolayısıyla göstergelerin soyutlanmış, yalıtılmış durumda olmamaları, bunlar söylendiği ya da bir yazıda görüldüğü anda tek bir tasarımın değil, değişik tasarımların, imgelerin canlanmasına neden olabilecekleridir." (Aksan, 2006, 52). Kavramların her birinin zengin çağrışım alanına sahip olması sözcüklerin bellekte yer alan bilgileri harekete geçirebileceği anlamına gelir. Özellikle eş yazımlı sözlüklerle okul sözlüklerinde sözcük anlamlarının duyu değeri olan ve öğrenenlerde zengin çağrışımlara vesile olacak farklı türedeki metinlerle desteklenmesi gerekir. Bir sözcüğün anlamının öğrenen açısından güçlü çağrıştıran sahip olan bir kavramla desteklenmesi anlamı pekiştirir.

Sözlüklerde Kullanılan Anlatım Yöntem ve Teknikleri

Sözlüklerin temel işlevlerinden biri de dilin öğrenilmesinde ve öğretilmesinde yüklendikleri görevleridir. Sözcüklerdeki çok anlamlılığa sözlüklerde yer verilerek dilin zengin kavram dünyası

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

bireylere kazandırılıp ana dilini öğrenen bireylerin doğru düşünmelerine ve bilgilenmelerine destek verilir. Sözlüklerdeki çok anlamlılığın nasıl ifade edildiği, hangi anlatım yöntem ve tekniklerinin kullanıldığı da bu bakımdan önemlidir. Öğrenmede bilginin çokluğu tek başına bir anlam ifade etmez. Öğrenenlerin bu bilgileri anlamlandırması, öğretmenlerin de bilginin ifade edilmesinde kullandığı yöntem ve tekniklerin doğru ve yeterli oluşu öğrenmenin tamamlanması için yeterli sayılır.

Madde başı olan sözcüklerin anlamının açıklanmasında kullanılan yöntem ve teknikler öğrenenin kavramı anlamlandırmasına, kendi kavram dünyasıyla birleştirmeler ya da karşılaştırmalar yapmasına fırsat vermelidir. Böylece sözcüğün anlamı öğrenen tarafından anlamlandırılır. Akyol'a göre "Kelime öğretiminde en etkili yol anlamlı çalışmalar yapmaktır. Çünkü anlamlı etkinlikler, öğrencilerin tecrübelerini kullanmasına fırsat vermekte, onları öğrenim sürecinde analiz etmeye ve derinlemesine düşünmeye yönlendirmektedir. (Akyol ve diğerleri, 2007, 206).

Sözcük öğrenmede öğrenenlerin zihinlerindeki kavramlar çağrıştırılarak anlama ulaşmaları sağlanır. Yeni bir sözcüğü öğrenmeye çalışan birey karşılaştığı bu sözcüğün anlamını açıklayan ifadeler ne kadar ilginç ve anlaşılır bulursa öğrenmesi o kadar çabuk ve kolay olur. Sözcüğün anlamının öğretilme süreci bir bakıma zihni harekete geçirme sürecidir. Oxford (1990) sözcük öğretiminde zihinsel bağlar kurmanın etkili olduğunu ifade etmektedir. Zihinsel bağlar kurmak için kavramlar arası gruplandırmalar, ilişkilendirmeler yaparak sözcükleri bağlam içinde kullanmak gerektiğini söyler. (Aktaran Akyol, a.g.e)

İnsan anlamlandırarak öğrenir, en uygun ve dikkatini çekecek anlamlar sunularak öğrenmesine destek vermek gerekir. "İçeriğin kendisi için anlamlı olması öğrenmeyi kolaylaştırmada etkilidir." (Demirel, 2007, 93). Anlamlandırma sürecinde birey bazen bildikleriyle birleştirmeler yapar, bazen karşılaştırır, bazen de karşıtlıklar oluşturur. Etkili öğrenme süreci insan zihnini çok çeşitli yollardan harekete geçirmekle devam ettirilir. Öğrenene ilginç gelen sözel mesajlar, onu güdüler ve öğrenme isteğini açığa çıkarır. Demirel'e göre (2007) ilgi ve güdülenme bireyin öğrenme isteğini uyandırmaktadır.

"Sözlüklerde "tanımlayıcı, açıklayıcı, doğrulayıcı, önerici, örneklendirici" yönlerin ağırlıkta olması gerekir. Öte yandan sözlüğün hazırlanış amacı ve hedef kitlesinin netleştirilememiş olması da önemli bir etkidir." (Usta, 2006, 226). Sözlüklerde çok anlamlılığın öğretilmesinde kullanılan yöntem ve tekniklerin çoklu ve zengin

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

olması gerekir. Anlamın yapılandırılmasını sağlayacak yöntem ve teknikler bu bakımdan önem taşımaktadır.

a. Sözlüklerde sözcük anlamı verilirken, açıklayıcı anlatım biçimi kullanılır, tanım yapılır. Açıklayıcı anlatım biçim sözcük anlamının açıklanmasında en çok kullanılan yöntemdir.

Örnek:

Hırsız: Başkasının malını çalan kimse.

Hırsız kelepçe: Ana su borusuna kaçak su alabilmek amacıyla bağlanan su borusu. (TDK; 2005, 886)

b. Sözcük anlamının desteklenmesi için örneklendirmeler yapılır. Sözcük anlamının verilmesinde kullanılan örnekler genelde cümle düzeyinde olmaktadır. Örnek verme, öğrencilerin anlamı somutlaştırmaları bakımından önem taşımaktadır. Verilen örnekte kullanılan kavramların edebi olması, kültürel kavramlardan oluşması, bağlama uygun olması; okul sözlüklerinde öğrenciler için güncel ve duyu, düşünce dünyalarına yönelik olması gerekir. Örneklerin verilmesinde milli ve kültürel değeri olan özel isimlerin, sözcüklerin, deyimlerin, güncel olayların yer alması öğrenmeyi destekler.

c. Sözcük anlamının verilmesinde en çok kullanılan tekniklerden birisi de sözcüğün eş anlamının verilmesidir. Eş anlamlılık hem formal öğrenmede hem de informal öğrenmede sözcük öğretiminde kullanılan tekniklerden birisidir. Öğrenenler bildikleriyle bilmediklerini birleştirerek öğrenirler.

Örnekler:

1. *İri laf: Abartılı söz.*

2. *İradi: istençli gibi... (TDK, 2007, 979)*

d. Sözcük anlamı verilirken karşıt anlamlılıktan yararlanılır. Sözcük öğretilmesinde karşıt anlamın verilmesi kullanılan tekniklerden birisidir. Mevcut sözlüklerde kullanılan yaygın tekniklerdendir. Öğrenenler bilmediklerini karşıtlıklar üzerine kurarak öğrenirler.

e. Resimler yoluyla öğrenme: Görseller öğrenmenin somutlaştırılmasında oldukça etkilidir. Ülkemizde çok yaygın olmasa bile özellikle alt yaş gruplarına yönelik hazırlanan sözlüklerde resimler etkili ve kalıcı öğrenme nesnelere sahiptir. Terim sözlükleri, mesleki sözlükler resim bakımından zengin olmalıdır. Tanınmayan bir bitkinin, hayvanın veya bir nesnenin, teknolojik araç ve gereçlerin,

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

renklerin öğretilmesinde resimler zorunlu olarak ihtiyaç duyulan öğrenme nesnelere dir.

f. Örnek olay anlatma: Sözcük anlamı verilirken özellikle iki dilli sözlüklerde rastlanan öğretim tekniğidir. Deyim ve atasözleri sözlüklerinde bu teknikten yararlanmak mümkündür. Bir deyim, atasözünün, mecazın hangi anlamda kullanıldığı bir örnek olayla daha da somutlaştırılır. Belli bir duruma yönelik olarak söylenen sözcüklerin durum bağlamında (situation meaning) anlamlandırılması öğrenenler için daha kolaydır.

Sonuç

Sözlükler dilin söz varlığının yaşatılmasında ve öğretilmesinde temel kaynaklardır. Dilin tarihi gelişim sürecinde oluşan söz varlığı ve bu söz varlığının oluştuğu anlam dünyası sözlük bilim çalışmalarıyla bir araya getirilebilir. Sözlük bilim çalışmaları tek başına değil, bazen de dil biliminin bir başka dalı olan anlam bilimiyle eğitim bilimlerinden ve de diğer disiplinlerden destek alınarak yürütülmelidir.

Dilin kavram zenginliğinin öğrenilmesi ve yaşatılması için etkili tekniklerle öğretilmesi gerekmektedir. İnsanın nasıl öğrendiği, öğrenme sürecinde hangi tekniklerin etkili olduğu dilin öğrenilmesinde oldukça önemlidir. Sözlükler, özellikle okullarda çocukların öğrenmesini kolaylaştıracak yöntem ve tekniklere göre düzenlenmelidir. Nitelikli ve öğrencilerin kullanmaktan zevk aldığı sözlükler öğrencilerde sözlük kullanma alışkanlığını geliştirir. Dil öğretiminin temel materyallerinden uzak kalmadan gerçekleştirilen bir öğrenme süreci, bireylere ana dillerinin zenginliklerini fark etme fırsatı verir. Sözlükler gerçek birer öğrenme materyali olarak kullanıldığı sürece dilin çok anlamlı dünyasının kapsamını öğrenenlere açık tutar.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan, (1996), **Türkçenin Sözcük Anlamı**, Engin Yayınları, Ankara.
- AKSAN, Doğan, (1998), **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dil Bilim**, TDK Yayınları, Ankara.
- AKSAN, Doğan, (2007), **Anlam Bilim**, Engin Yayınları, Ankara.
- AKYOL, Hayati, Kırkılıç Ahmet ve diğerleri, (2007). **İlköğretimde Türkçe Öğretimi**, Pegema Yayıncılık, Ankara.
- BÖLER, Tuncay, **Türkçe Sözlük (TDK) ile Örnekleriyle Türkçe Sözlük'ü (MEB) Karşılaştırma Denemesi**, (2006). Sosyal Bilimler Dergisi, 1, 101-118.
- DEMİREL, Özcan, (2007). **Öğretme Sanatı**, Pegema Yayıncılık, Ankara.
- FİLİZOK, Rıza, **Dil Bilimi ve Gösterge (İşaret)**, <http://www.ege-edebiyat.org/docs/494.pdf>
- İlköğretim Okulları İçin Türkçe Sözlük, Ankara, 2005.
- KIRAN, Zeynel, Kıran Ayşe, (2006). **Dil Bilime Giriş**, Seçkin Yayınları, Ankara.
- KOCAMAN, Ahmet, (1998). **Dil Bilim Sözlük Sözlükçülük**, Kebikeç, 6, 111-113,
- ÖLMEZ, Mehmet. (1994). **Türk Dillerinin Sözlükleri ve Türk Sözlükçülüğü**, Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü, Ankara: Dil Derneği Yayınları.
- Türkçe Sözlük, TDK Yayınları, Ankara 2005.
- USTA, Halil İbrahim, (2006) **Türkçe Sözlük Hazırlamada Yöntem Sorunları**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 46, 223-24.
- UZUN, Leyla, (1999). **1945'ten Bu Yana Türkçe Sözlükler**, Kebikeç, Sayı 7-8.
- UZUN, N. E. (2003), "Modern Dilbilim Bulguları Işığında Türkçe Sözlüğe Bir Bakış", Dil ve Edebiyatı Araştırmaları Sempozyumu 2003.
- ÜLGEN, Gülten, (1998). **Kavram Geliştirme**, Pegema Yayıncılık, Ankara.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*